

Uchinchi vazifa – ta’lim muassasalarini, eng avvalo, kasb-hunar kollejlari oqilona joylashtirishni, shuningdek, iqtisodiyot, ijtimoiy soha va har bir hududning zarur mutaxassislarga bo’lgan talabini to’g’ri aniqlashni tanqidiy tahlil qilish edi. Bu masalada ha’m har bir hududning o’z muammosidan kelib chiqib amaliy ishlar bajarildi. Jumladan, keraksiz, ortiqcha kasb-hunar kollejlari qisqartilib, uning orniga maktablarning moddiy-texnik bazalari kengaytirildi. Joriy yilda yangi ta’lim muassasalarini qurish, mavjudlarini ta’irlashga alohida e’tibor qaratildi. Jumladan, 12 ta umumta’lim maktabi yangitdan qurildi, 152 tasi kapital ta’irlandi, 320 tasi esa rekonstruksiya qilindi [2]. Bu ishlar hali davom etmoqda.

Joylarda kadrlarga bo’lgan ehtiyojni qondirish maqsadida Toshkent viloyatida Chirchiq davlat pedagogika instituti tashkil etildi. Bundan tashqari, 15 ta oliy ta’lim muassasalarida tashkil etilgan maxsus sirtqi bo’limlarda o’rta maxsus ma’lumotga ega bo’lgan 5 ming-

dan ortiq pedagoglar uchun oliy ta’lim olish imkoniyati paydo bo’ldi. Ta’lim tizimidagi innovatsion va kreativ yondoshuvlar sababli Muhammad Xorazmiy va Mirzo Ulug’bek nomlari bilan ataladigan, aniq fanlar chuqur o’qitiladigan maxsus maktablar tashkil etildi [2]. Qoraqalpog’istonda esa Ibroyim Yusupov nomidagi iqtidorli bolalar maktabi tashkil etildi.

Hammamizga ma’lumki, 2017 yil 22-dekabr kuni muhtaram Prezidentimiz Oliy Majlis sessiyasida O’zbekiston Parlamentiga murojaat bilan chiqdi. 2018 yilni esa ”Faol tadbirkorlik, innovatsion g’oyalari va texnologiyalarni qo’llab-quvvatlash yili” deb e’lon qildi. Bu esa o’z navbatida biz ta’lim sohasi xizmatkorlariga ham juda kata ma’suliyatli vazifalarni yuklaydi. Sababi, ta’limda innovatsion g’oyalarni qo’llanmasdan boshqa sohalarida uni amalga oshirish mumkin emas. Zero, “Buyuk kelajagimiz bugundan boshlanadi!” [2].

Adabiyotlar

1. 2017–2021 yillarda O’zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha harakatlar strategiyasi.
2. “Konstitutsiya — erkin va farovon hayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustahkam poydevoridir”. Prezident SHavkat Mirziyoevning O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag’ishlangan tantanali marosimdagı ma’ruzası.

РЕЗЮМЕ

Maqolada harakatlar strategiyasi asosida ta’lim va fan sohasidagi qonunchilik hamda ilk islohotlar haqida so’z boradi.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о законодательстве и о первых реформированиях в области науки и образования на основе стратегии действий.

SUMMARY

The article deals with legislation and first concepts in the field of educations and science based on the strategy of actions.

Tariyx

ҚУБЛА АРАЛ БОЙЫ ЭТНОМӘДЕНИЯТЫНЫҢ ДӘСТҮРИЙЛИГИ МӘСЕЛЕСИ

С.Досмағанбетов - ассистент оқытыушы

О.Юсупов - аға оқытыушы

А.Қайыпназаров - ассистент оқытыушы

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: этномәданият, этнодәстәнар, этноурф-одатлар, «Қорқыт ата», «Қоблан», «Алпомиш», «Ер Зийўар», Дашти-Кипчоқ, күчмоқ, моддий ва маънавий маданият, Миянкул атрофида.

Ключевые слова: этно-культура, этноэпосы, этно-традиция, «Коркыт ата», «Коблан», «Алпамыс», «Ер Зийўар», Дешти-Кипчак, миграция, материальная и духовная культура вокруг «Миян куля».

Key words: ethnoculture, ethnopoem, ethnotraditions, «Korkut ata», «Koblan», «Alpamis», «Er Ziywar», «Deshti-Kipshak», migration, material and spiritual culture, around «Miyankul».

Евразияның «Уллы дала»сында жасаған көшпели шарўалардың өзине тән цивилизациясы хәм мәдениятының пайда болыуы, қәлиплесиўи хәм «изсиз жок болыуында» әйемги дүнья хәм орта әсирлердеги тарийхий экологиялық жағдайлар, сахрайы шарўалардың кубла-батысқа қарай мәжбүрий көшиўи (миграциялары), шарўа хожалықлардың басынан кеширген аўыр «жүт» ақыбетлери, көшпелилер турмысындағы тынымсыз жаўгершилиқ урыслардың зиянлы излери хәм хәр қыйлы «симбиозлық» қатнасықлар тийкарғы факторлар екенлигин атап өтсек болады [2:47].

Арал хәм Каспий теңизлери аралығы, Дешти-Қыпшақ даласындағы түркий хәм түркий емес шарўалардың өз ара хәр қыйлы этномәдени қатнасықлары, сахра халқының руўхий мәденияты, соның ишинде Арал бойы халықларының атадан балаға өтип болып киятырған хәр қыйлы мәресимлери, салт-дәстүрлери, мәселен: жақсылық белгиси болған нышанлар, той-мерекелерди өткерий, оған байланыслы хәр қыйлы ойын-заўық, миллий ойын түрлериниң көп әсирлерден бери сақланғаны мәлим.

Аралбойы этномәдениятында руўхий, затлық емес “номадий” мәдениятымыздың ең жақсы үлгилери, жақсылық нышанлары болған тойларды өткерий, ярым отырықшы қарақалпақлар, көшпели қазақ шарўаларында қалай өткериледи? Өзгешелиги хәм уқсаслығы неде? Бул тарийхий мәселе қәниге тарийхшы хәм этнологлардың илимий изертлеўлеринде өз сәўлесин тапқан.

Евразияның кең сахрасындағы түркий хәм түркий емес халықлардың материаллық емес “номадий” руўхий мийраслары тарийхий, қахарманлық дәстанларда, шежирелерде, хәўжар хәм қыз-жигитлер айтысларында қарақалпақ хәм қазақ еллерин басқарған хан, султан, хожа, бийлер, беглер беги, аталық, хәким, ақсақаллар хәм ел ағаларының жақсылық нышаны болған қырқ күнлик (сакраль мәнисте) тойларды бергени сөз етиледі. Евразиядағы түркий халықлардың әжайып мийрасы болған «Қорқыт ата» дәстанында, Оғуз бийлерине арнап «Ақ отаў», «Қызыл отаў», «Қара отаў» тиккенлиги, усы отаўларға хәр қыйлы қәўим, урыў бийлерин социал-

экономикалық жағдайына қарап киргизгени, оларды хүрметлеп түйе, жылқы, қара мал, қой-қошқарларды сойып бирнеше күн дауамында сыйлы қонақ еткени тәрипленеди [12:17].

Түркий халықтардың қахарманлық дәстанларының бири, «Қоблан» дәстанында ел басқарған Акшахан өзинің мәртебесін «бири кем тоқсан» елге танытыу үшін қырк күн дауамында той береді. Тойдың ойын-зауығының бир түрі ат бәйгиге қырк күнлик жолға бири кем тоқсан жүйрик атлардың шабысы шөлкемлестириледи [8:92]. Дәстанда ат жарысынан озып келген «жеңімпаз» тулпар ат бас(табақ) байрағына, «қырк ғашыр» зер алтын беріу үәде етилгени сүүртеленеди.

«Алпамыс» дәстанында, «Миянкөл» бойындағы (Ақдәрья хэм Қарадәрья аралығында) шаруа хожалықтарында жасайтуғын «Қоңырат улысында» той мерекелердің қалай өткерилгени тәрипленеди [9:17]. Қоңырат елинің султаны болған Ултан таздың өз «женгеси» Баршынай сулыуға үйлениу нийети, той тамашада болып өткен қызықлы сюжетлерде бай мазмұнда бериледи. Тойда айтыс, хәужар, салт дәстүрлердің болғаны, соң «көзи өткир» мергенлердің «алтын қабак» атысуы қызықлы тамаша дәстүри болып, ақыбеті урыс қырғынға айланып Алпамыс батыр «кул инисин» жеңіп, өз бахтына ериседи [10:480]. Қарақалпақ дәстанлары «Ер Зийуар», «Мәспатша» хэм басқа да эпослардағы той-тамашалардың мотиві социаллық турмыста хэм салт-дәстүрлерде сақланған [11:523].

Қубла-Шығыс Аралбойының этнопсихологиясы хэм этнопедагогикасында сақланған хәр қыйлы миллий дәстүрлер, үрп-әдетлер, той-тамашалар, сейил етиулер, ұсы сыяқлы тамашалардың пайда болуы хэм қәлиплесиуі негизинің терең тамыры болып, ол хожалық мәдениетіне, оның түрлеріне тийкарланғаны анық.

Арал-Каспий бойы көшпели халықтарының хожалық мәдениеті қатарынан орын алған затлық байлықтар: түйе, жылқы, ири шақлы қара мал, қой-ешкилердің есап саны, ел-журттың тийкарғы экономикалық байлығы болған. Евразия халықтарының «Уллы дала» да этнотарийхый жақтан биригиуі, социал-экономикалық хэм мәдени қәлиплесиуі, өз дәуіріндегі социаллық, экономикалық дағдарыс мәселелери, тарийхый-этнологиялық хэм экосоциаллық изертлеулердің дыққат орайында болып атыр. Аралбойында ертеден мекән басқан, көп әсирлерден бери өзине тән бай хожалық мәдениетін қәлиплестирген этносиясий «араллылар», «қарақалпақтар», «қазақтар» деп аталған халықтардың шаруа хожалықтары этномәдениетін, материаллық емес мийраслар тийкарында үйрениу, қызықлы илимий мәселе деп ойлаймыз.

Соңғы орта әсир хэм жаңа тарийхый дәуірлерде, Сырдарья хэм Әмиудәрьяның еки аралығында жасаған қарақалпақ, қазақ халқының материаллық хэм рухый мәдениетінде улыұмалық белгилер бар болса, ал тұрақ жайларында өзгешеликлердің бар екенлиги, шаруашылық хэм балықшылық хожалықтарында хәр қыйлы үрп-әдетлер, ырымлар, улыұмалық дәрежедегі салт-дәстүрлердің бар екенлиги анық [7:310]. Шығыс Аралбойы хэм Сырдарья алабында жасаған халықтардың, көп әсирлерден бери этномәдени хэм этносоциаллық «симбиоз»ласыу нәтижесінде қәлиплескени мәлим. Аралбойы қазақ хэм қарақалпақтардың материаллық мәдениетінде той мерекелердің өткерилиуі, шаруа хожалықтардың үлкен салтанаты есапланған ат жарыс хэм көкпар (ылақ) ойындарын шөлкемлестиріу, айырым жерлерде палуанлар гүресі хэм қошқар дүгистиріу тамашалары болғаны тәрипленеди. Сырдарьяның «төменгі», «жоқарғы» алабында жасаған

қарақалпақтардың көп әсирлер дауамында Қазақ ханлығы, соңынан «Киши жүз» қазақ ханлығы менен хәр қыйлы «симбиоз»ласыуының тарийхый дереклерде хэм илимий изертлеулерде көреміз [1:72].

Орта Азиядағы «Еки дәрья» аралығындағы қазақ хэм қарақалпақтардың этнотарийхый хэм этномәдени байланыстарында улыұмалықтар хэм өзгешеликлер бар екенлиги анық. Мысалы, Қубла Аралбойының этнопсихологиясы, этномәдениетінде той мереке тамашалар, байрам сейиллери, бақсы-жыраушылық өнері, қыз хэм жигитлер айтысы, бет ашар дәстүрі, палуанлар гүресі, атшабыс жарыс түрлери еки халық турмысында, хәзиргі күнге дейін жақсы сақланған.

Ел ишіндегі абырайлы батыр, бийлер хэм ел ардақлаған хүрметли жасы үлкен «ақсақал»инсанларды «соңғы жолға» узатыу мәресимінде де «өзгешелик»лер сезиледи. Қубла Аралбойы этнопсихологиясында, дәстүр бойынша мархұмның қасында халықтардың жылап жоқлау айтыуы, «қара отау»ға азалы түрде узактан тууған-тууысқандарының қатты дауыслап «дауыс шығарыу»ға усаған жоқлаулары сыяқлы үрп-әдетлер, Әмиудәрья бойы қарақалпақтарынан басқа халықта сақланбағанына, Россиялы шығысты изертлеуші илимпаз А.Кун үлкен дыққат аударарды. Мархұмның «жылы»нан соңғы дәрбәбели мәресимлерді өткеріуі, Евразиялы көшпелилердің этнопсихологиясында «Алатоо» қырғызлары, «Орта Жүз» қазақ элиталарында «ас той» беріу сыяқлы үрп-әдеті болған [4:500]. Қырғыздардың бай «манап»лары мархұмның бир неше он, хәттеки жүзлеген жылқысын сойып ас-ауқат еткен.

Бул халықтар дәстүрлерінде ат жарыс, «қына той» беріу дәстүрлери де болған. Қарақалпақтардың бай элита қатламында «қына той»лар берілген, лекин буны мәніси, дәстүрийлиги хэм сән-салтанатының қандай дәрежеде болғаны, бүгінгі күнде ұмыт болып кеткен.

Этнолог илимпазлардың «қатықулақ» адамлардан еситиуі бойынша, мархұмды қәбиристанға жерлеп болып, ауыл-елге қиятырып «сүйекши»лер серке, қошқарды тартысып ырым етип, ат шауып «қына той» мәресимін өткерген. Мысалы, 1898-жылы кенегес Ерназар аталықтың «ас тойы» үлкен дәрбеде менен өткени тууралы жасы үлкен аталарымыз хәзир де әнгиме етеді.

Аралбойы қазақ, қарақалпақ халқының той мәресимлерінде көркем өнер тәрбиясы, рухый-ағартыушылық пенен мәдени тәлим-тәрбия ислери де дәстүрий түрде өткерилип келди. Хәр қыйлы мазмұндағы тойларда «Қорқыт ата»дан қалған «қарны жарық» қыл қобызға бүлбил зибанлы дауыс берген жыраулар аламан жыйналған ортаға шығып, отшоақ қасында қахарманлыққа толға сюжетлерді жырлап береді. Қазақ халқы тойларында «Қамбар ата»дан қалған ишек тарлы домбыраны боз торғайдай шырлатып «Баян сулыу», «Жипек сулыу»дай қызлардың образын мазмұнлы түрде тәриплейді.

Белгили ағартыушы-илимпаз Ш.Уәлиханов: қарақалпақтарды «сахра бүлбили» деп жоқары дәрежеде бағалап, Әмиудәрья хэм Сырдарья бойы халықтары рухый мәдениетінің түрлери болған саз-сәубет хэм қосықтарында «илахийда» күш-күдирет бар екенлиги тән алған.

Аралбойы халықтарының этнопсихологиясында, хожалық жүргизиу мәдениетіне байланысly болған хәр қыйлы үрп-әдетлер, исеним-ырымлар, көп әсирлерден бери дәстүрий түрде қәлиплескенлиги көринеди. Арал-Каспий теңизи аралығында аңшылық, балықшылық, шаруашылық, өнерментшилик қәсиплеріне байланысly ырымлар, табулар, дәстүрий

мәресимлер, ўақыт, күн, хәпте, мәўсिम хәм жыл қайтарыўды «Мүшел» календары тийкарында есаплаўы әсирлер бойы әўладтан әўладқа өтип хәм жақсы сақланып киятыр. Аралбойы қарақалпақларын «Махи хур Хорезмий» деп, қоңсылары тән алған болса, ата-бабаларымыз балықты «кийели», хадал суў хайўаны сыпатында көрип, хәр қыйлы ырымлар, мәресимлерди атқарғаны мәлим. Балықшылық кәсибине байланыслы ырымлар, үрп-әдет дәстүрлер басым көпшилигин курайды. Бул мәселеде терең этнологиялық илимий изертлеўлер жүргизиў зәрүр. Аралбойында ески балықшы микроэтнос-«самат»лар жасайды. «Самат» сөзиниң этимологиялық мәниси түркий сөз емес. Батыс Сибирь, Обь дәрйясы бойы «Угор» микроэтносларының балықшылық дәстүринде оларды самат деп көллер хәм дәрйя тармақларында майда шабақ аўлап жейтуғын, ақ шағаладай, ақ шабақ аўлаўшыларды айтқан. Усы сыяқлы этимологиялық жақтан изертлеў

талап ететуғын мәселелер Аралбойы қарақалпақларының тарих бетлеринде көптеп табылады. Бул жоқарыда атлары аталған халықлардың этнографиялық өзгешеликлерин, дәстүрлик айырмашылықларын үйрениў шет елли илимпазлар қатарында қызығыў оятпақта.

Диарымызда сақланған ески жазыўларда, соннан «Миздакхан» естелигиндеги қәбир қулпы тасы жазыўларында «өмир гөззаллығы» хаккында айтылған [3:286]. Лекин, онда инсанлық антрофилософиясы, этнопсихологиясы дәстүрийликте, заманға сай кәлип-кәлиплескен.

Солай етип, кең пайтахт Евразияның «Уллы дала»сында жасаған түркий халықлардың этномәдений контекстинде Кубла Аралбойының этномәдениатын хәм этнопедагогикасы дәстүрийлигин үйрениўде материаллық емес мийраслар қосымша дерек болады.

Әдебиятлар

1. Абусейтова М. Казакское ханство во второй половине XVI века. -Алма-ата: 1985. –С. 72.
2. Археология и этнология Евразии. №2, 2004, -С. 47.
3. Архитектурная эпиграфика Каракалпакстана. –Ташкент: «Ўзбекистан», 2015. –С. 286.
4. Бегманов Қ. «Этнограф пен әңгиме». -Алма-ата: 2010. 500-б.
5. Зардағым. Қазақтың жоқтаў жырлары. –Алма- ата: 1990.14-б.
6. Калыш А. Гостеприимство у казахов. -Алма-ата: «Мысль» 2009. №1, -С. 86-91.
7. Каульбарс А.В. В низовьях Амударьи. Спб. 1881. –С. 310.
8. Қарақалпақ фольклоры 100 томлық Қоблан дәстаны. -Нөкис: 1956. 42- б.
9. Қарақалпақ фольклоры 100 томлық Алпамыс дәстаны. -Нөкис: 1962. 42-б.
10. Қарақалпақ фольклоры (100 томлық) I-VIII томлар. -Нөкис: 2008. 480-б.
11. Қарақалпақ фольклоры (100 томлық) IX-XIII томлар. –Ташкент: 2009. 523-б.
12. Қорқыт ата. -Алма-ата: «Ғылым», 1994. 17-б.
13. Этнографиялық суҳбат: тойлар, ырымдар хакқында, «Дәстүр» № 2 (50). -Алма-ата: 2017, 20-21-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада этнография йўналиши бўйича янги илмий адабиётлар, жумладан, этнофольклор манбалари асосида кўп асрлик даврда қуйи Амударё бўйи ва Орол денгизи атрофида яшайтган икки этносларнинг – қозоқлар ва қарақалпақларнинг этномаданий «симбиозини», этнодастурий муносабатларининг ухшашлиги ва «идентивлигини» таҳлил етилган.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе новой научной литературы по этнографии, а также этно-фольклорных материалов анализируется идентичность этнокультурных «симбиозов», этно-традиции двух этносов – казахов и каракалпаков, которые на протяжении многих веков проживают на нижнем течении Амударьи и его дельтах, в том числе вокруг Аральского моря.

SUMMARY

This article deals with the analysis of the identity of ethno-culture “symbiosis”, ethno-tradition of two ethnoses- Kazakhs and Karakalpaks on the basis of the latest scientific literature in ethnography and ethno-folklore materials. These two, ethnoses have been living for many centuries in the down streams and deltas of Amudarya river, as well as around the Aral sea.

ҒӘРӘЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОЦИАЛ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ РАҰАЖЛАНЫҰЫ (1991-1995-жж)

З.Б.Есназарова – тарих илимлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мустақиллик, ижтимоий, иктисодни эркинлаштириш, ислохот, бозор муносабатлари, хусусийлаштириш, шахсий бизнес, маҳалий бюджет, параметрлар, иш юритиш маданияти.

Ключевые слова: независимость, экономика, социальный, либерализация экономики, реформа, рыночные отношения, приватизация, частная собственность, местный бюджет, параметры, культура хозяйствования.

Key words: independence, economy, social, economic liberalization, reform, market economy, privatization, private ownership, local budget, parameters, the culture of management.

Ғәрезсизлик жылларында социаллық-экономикалық реформалардың барысы, санаат аўыл хожалығы хәм жәмийетлик салаларда әмелге асырылып атырған кең көлемли реформалар өзиниң нәтийжесин көрсетпекте.

Ғәрезсизлик дәўиринде Қарақалпақстанда халықтың турмыс шараятын жақсылаў, түпкиликли экономикалық реформаларды әмелге асырыў бойынша бир қатар унамлы нәтийжелерге ерисилди. Қарақалпақстанда меншиктиң жаңа формалары пайда

бола баслады. Өндирис хәм хызмет саласында мәмлекетлик емес сектордың үлесі артып бармақта. Усы бағдарда, санаат халық тутыныў, жеңил санаат өнімлерин ислеп шығарыў 1991-1994-жыллар да кемейип барған. 1994-жылдың 9 айы ишинде өткен, яғный 1993-жыл менен салыстырғанда хәр үш санаат кәрханасынан биреўи өнім көлемин кемейтип жиберген [1].

Усы дәўирде исленип атырған жумысларға байланыслы хўжеттерди талқылап қарағанымызда,